

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ənənəsinin tədqiqi dünya şərqşünaslığında

Zəhra Allahverdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Annotasiya. Məqalədə Şərq xalqlarının mədəniyyət və ədəbiyyatının tarixində dərin iz buraxmış, özündən sonra “Xəmsə” mövzularında yüzlərlə əsərlərin meydana çıxmasında mühüm rol oynamış Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ənənələrinin dünya şərqşünaslıq elmində tədqiqi məsələləri araşdırmaya cəlb olunmuşdur. İşin əsas tədqiqat obyektini XIX əsrdən başlayaraq, Avropa və Rusiyada problem ətrafında aparılmış tədqiqatlar təşkil edir. Bu məqsədlə, Y.Hammer, E.Braun, E.Gibb, Ç.Riye, A.Krımiski, Y.Kraçkovski, Y.Bertels və başqalarının tədqiqatlarına nəzər salınır.

Məqalədə həmçinin XX əsrdə H.Araslı, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, F.Köprülü, A.Sirri Ləvənd, M.Mübariz, Q.Əliyev, R.Əliyev, R.Azadə, N.Araslı, İ.Həmidov, X.Yusifli, T.Kərimli, M.Kazımov, A.B.Kudelin, A.V.Mixaylov, M.Y.Borev və başqa alimlər tərəfindən problemin nəzəri aspektləri müəyyənləşdirilməsi, tarixi-müqayisəli metod əsasında müxtəlif istiqamətlər üzrə kifayət qədər tədqiqatların aparılması diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Avropa, Rusiya, şərqşünaslıq

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.05.2024; qəbul edilib – 24.05.2024

Nizami Ganjavi's “Khamasa” tradition in world oriental studies

Zahra Allahverdiyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Abstract. In the article, the issues of the research of the traditions of the Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who left a deep mark on the history of the culture and literature of the Eastern peoples and played an important role in the emergence of hundreds of works on "Khamasa" after him, in the world science of oriental studies are involved in the research. The main research object of the work is the researches conducted on the problem in Europe and Russia starting from the 19th century. For

this purpose, the researches of Y.Hammer, E.Brown, E.Gibb, Ch.Riye, A.Krymski, Y.Krachkovski, Y.Bertels and others are reviewed.

The article also includes in the 20th century H.Arasli, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, F.Koprulu, A.Sirri Lavand, M.Mubariz, G.Aliyev, R.Aliyev, R.Azade, N.Arasli, I.Hamidov, Kh.Yusifli, T.Karimli, M.Kazimov, A.B.Kudelin, A.V.Mikhaylov, M.Y.Borev and other scientists draw attention to the determination of theoretical aspects of the problem, conducting sufficient research in various directions based on the historical-comparative method.

Keywords: Nizami Ganjavi, Khamsa, Europe, Russia, oriental studies

Article history: received – 16.05.2024; accepted – 24.05.2024

Giriş / Introduction

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəniyyət və ədəbiyyatının qarşılıqlı təsir və əlaqələrinin öyrənilməsi dünya, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının daim diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemdir. XX əsrdə problemin nəzəri aspektləri müəyyənləşdirilmiş, tarixi-müqayisəli metod əsasında müxtəlif istiqamətlər üzrə kifayət qədər tədqiqatlar aparılmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas A.B.Kudelin dünya mədəniyyəti kontekstində Qərb və Şərq ədəbiyyatının qarşılıqlı təsir məsələsini araşdırarkən, bu prosesdə təsirə məruz qalmış sənətkarların rolunu qiymətləndirərək yazır: “Gətə və başqa ziyalı Avropa mütəfəkkirlərinin tarixi xidməti ondan ibarət oldu ki, Şərqin irsi yenidən dünya mədəniyyətinin aktiv komponentinə çevrildi. Şərq mütəfəkkirlərinin uzaqgörənliyi sayəsində, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatı regiondaxili inkişafı yanaşı, regionlararası əlaqələrin qurulmasına təkan vermişdir” [10, s.118].

Dünya şərqşünaslıq elmində XIX əsrdən başlayaraq, problemin müxtəlif elmi aspektləri diqqəti cəlb etmiş, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ənənəsinin Şərqin və Qərbin epik poeziyasının inkişafında rolu qeyd olunmuşdur.

Problemin əsaslı şəkildə öyrənilməsi XX əsrdə daha qlobal xarakter almış və Nizami Gəncəvinin öz poemaları ilə Şərqdə yeni ədəbi məktəbin bünövrəsini qoyduğu təsdiq olunmuşdur.

Əsas hissə / Main part

XX əsrdə problemin nəzəri əsasları H.Araslı, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, F.Köprülü, A.Sirri Ləvənd, M.Mübariz, Q.Əliyev, R.Əliyev, R.Azadə, N.Araslı, İ.Həmidov, X.Yusifli, T.Kərimli, M.Kazimov, A.B.Kudelin, A.V.Mixaylov, M.Y.Borev və başqa alimlər tərəfindən işlənərək hazırlanmışdır.

Görkəmli nəzəriyyəçi alim V.M.Jirmunski Şərq ədəbiyyatında ədəbi əlaqələr zəminində yaranan əsərlərin romantik xüsusiyyətləri və tipoloji nöqtələrinin müəyyənləşdirilməsinin mexanizmi ətrafında müəyyən tədqiqatlar aparmışdır. O, Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında analoji təzahürlərin sosial-tarixi qanunauyğunluqlar olduğunu, qədim xalq eposlarının öz yerini psixoloji mövzulara, məhəbbət romanlarına verdiyini, bu səbəbdən dünya xalqlarının ədəbiyyatının tipoloji xüsusiyyətlərlə zəngin olduğunu qeyd edərək yazır: “Seçilmiş qəhrəmanları birləşdirən sevgi hissənin əzəmətli “romantik” xarakteri, eşqin “xidmət” mənasında anlayışı, bu hissələrin təsviri, aşiqin sevgilisini görəndə keçirdiyi hallar, nəhayət, bu stereotipik emosional həyəcanlar (ümumiyyətlə introspektiv monoloqlar, dialoqlar, lirik mesajlar şəklində) tamamilə yeni bir sənət tipi ortaya çıxartmaq zərurəti yaratmışdır. Bu baxımdan, Fransız Kretyenin poetik romanları tipoloji olaraq, çağdaş ədəbiyyatda fars dilində, əslən azərbaycanlı olan Nizami (təxminən 1140-1203) poemalarına bir janr və bir tarixi dövrün əsəri olaraq o qədər yaxınlaşır ki, qarşılıqlı ədəbi təsir məsələlərindən də danışmaq olar” [11,s.190].

“Xəmsə” əənəsinin novatorluq əsasında inkişaf etdirilməsi, əsərin bədii sistem elementlərinin (süjet, tərz, qəhrəmanların xarakteri, kompozisiya və sair) başqa bir əsərdə tətbiqi və yeni əsərin mənbədən fərqli cəhətlərinin öyrənilməsi daim ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri ədəbi təsir məsələsinə kompleks şəkildə dünya xalqlarının mədəni dialoqları müstəvisində yanaşırlar. Ədəbi əlaqələri “müxtəlif dövrlərdə sərhəd və zaman kəsiyi tanımayan mədəni dialoqlar” [4, s.11] adlandıran nəzəriyyəçi-alim M.Y.Borev bu əənənin 16 tipini göstərir ki, bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzuya uyğun olaraq, onların yalnız bir neçə tipinə diqqət yetirmək kifayətdir: 1) Ənənənin novatorluq əsasında davamı; 2) Sələfin yaradıcılığına yaxınlıq hiss olunsa da, yaradıcılıq prinsiplərində zidd mövqe; 3) Bir əsərin bədii sistem elementlərinin (süjet, tərz, qəhrəmanların xarakteri və kompozisiya) başqa bir əsərdə tətbiqi. Eyni zamanda yeni əsərdə mənbədən fərqli cəhətlərin mövcudluğu; 4)Yaxınlıq tipi. Müəllif təsirləndiyi sələfin yaradıcılıq təcrübəsinin bəzi cəhətlərini götürür; burada orijinalın üslubi xüsusiyyətləri gözlənilmir və yaranmış əsər yeni hadisə olaraq ortaya çıxır və sair.

Yaxın Şərqi ədəbiyyatının epik-məsnəvi janrının orta çağlar mərhələsində yüksək inkişaf zirvəsinə çatmasında və zənginliyi seçilməsində əhəmiyyətli dərəcədə Nizami “Xəmsə”sinə borclu olduğunu öz tədqiqatları ilə təsdiq edən Həmid Araslının aşağıdakı fikirlərini xatırlamaq yerinə düşür: “Uzaq Hindistandan tutmuş Balkana qədər bir çox qüdrətli söz ustaları Nizami sənətindən faydalanmış, “Xəmsə” yaratmaq və şairin ayrı-ayrı mövzularına müraciət etməklə, onun əənələrini izləmişlər. Nizami sənətilə bağlı şairlər onun zəngin irsindən həmişə öz dövrləri ilə səsleşən, zəmanəyə uyğun məsələləri seçmiş, onları dövrün ədəbi tələbinə müvafiq tərzdə davam etdirmişlər” [1, s.238]. Bu baxımdan, sonrakı dövrdə yaranan “Xəmsə”lərə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı motivlərinin sinxron ardıcılıqla izlənməsi, yaxud tamam fərqli elementlər və orijinal süjetlərin əlavə olunması ilə bağlı olaraq spesifik xüsusiyyətlər xasdır. Dünya tədqiqatçılarını “Xəmsə” əənəsinin tematik-fəlsəfi dəyişiklikləri və tarixi-mədəni inkişafı daim cəlb etmiş, problemin öyrənilməsində zəngin təcrübə qazanılmışdır.

Məlumdur ki, problemin tarixi-xronoloji öyrənilməsində konkret informativ xüsusiyyətə malik olan orta əsr təzkirələri ədəbiyyatşünaslığın inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, nizamişünaslığın da müvafiq problemlərinin həllində mühüm məxəz hesab olunur. Təzkirəçilər tərəfindən Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı tarixin fenomen hadisəsi olaraq qiymətləndirilmiş, lirikası və “Xəmsə” yaradıcılığında qüdrət və sənətkarlığı xüsusi qeyd olunmuş, əsərlərindən nümunələr verilmiş, həmçinin təsir dairəsi də nəzərdən keçirilmiş və Nizami ədəbi məktəbi davamçıları haqqında məlumatlar verilmişdir.

İlkin və əhəmiyyətli mənbələr sırasında Məhəmməd Oufinin (XIII) “Lübabül-əl-bab”, Həmdullah Mustafə Qəzvinin (XIV) “Nüzhətül-qülob”, Dövlətşah Səmərqəndinin (XV) “Təzkürətüş-şüəra”, Əlişir Nəvainin (XV) “Məcalüsün-nəfais”, Əhdi Bağdadinin (XVI) “Gülşənüş-şüəra”, “Əmin Əhməd Razinin (XVI) “Həft iqlim”, Lətifi Qəstəmonlunun (XVI) “Təzkireyi-Lətifi”, Sadiqi bəy Əfşarın (XVI) “Məcmül-xəvas”, Fəxr əz- Zəmaninin (XVII) “Meyxanə”, Nəsrabadinin (XVII) “Təzkireyi-Nəsrabadi”, Azad Bilqraminin (XVIII) “Xəzaneyi-amirə”, Lütfəlibəy Azərin (XVIII) “Atəşkədə”, Rzaqulu xan Hidayətin (XIX) “Məcmül-füsəha” və “Təzkire-yi əl mühəqqəqin mocum riyaz əl-arifin” adlı iki təzkirəsini və sair mənbələri daxil etmək mümkündür. Bu mənbələrdə müəlliflər Nizaminin “Xəmsə” yaradıcılığı ilə Şərqi ədəbiyyatında müstəsna yer tutduğunu qeyd etməklə, onu nəzirə, yaxud cavab yolu ilə təqlid edən sənətkarların yaradıcılığını ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi kontekstindən əlavə, bilavasitə nəzirə ədəbiyyatının inkişafının izlənilməsinə cığır açmışlar.

Müəyyən tarixi dövrlərdə ədəbiyyatın inkişafını tənzimləyən, epik janrın əsas inkişaf istiqaməti olan “Xəmsə” əənəsinin novatorluq problemləri – ictimai mərhələ, milli özəlliklər, fərdi müəllif yanaşması, yaxud şairlərin fəlsəfi dünyagörüşü, poetik üslubunun sələflərinə bağlılığı və başqa məsələlər haqqında, şübhə yoxdur ki, təzkirə müəllifləri geniş şəkildə bəhs etməyə qadir

olmamışlar. Bununla belə, orta əsr təzkirələri Nizami Gəncəvi irsinin Şərq regional təsir dairəsinin öyrənilməsində, “Xəmsə” modelinin tarixi transformasiyası, milli-mədəni inkişaf xüsusiyyətləri, zaman mərhələləri haqqında mühüm yazılı mənbələrdir. Ən başlıcası odur ki, bu mənbələr vasitəsilə mükəmməl sxem üzrə ənənənin təkrarını və yenilənmələri izləmək mümkündür. Tədqiqat göstərir ki, klassik başlanğıc – yəni Nizami “Xəmsə”sinə xas əsas orijinallıqlar öz əhəmiyyətini, aktuallığını və əzəmətini heç bir mərhələdə itirməmişdir.

Ədəbi-mədəni keçmişin sənət incilərini xronoloji sistemləşdirən bu təzkirələr vaxtilə birbaşa Avropa nizamişünaslığının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Avropa alimləri P.Y.Hammer, E.Braun, U.Cons, E.Gibb, Ş.Riye, H.Ete, A.Zayançkovski, N.Blend, G.Flügel və başqaları tərəfindən bu mənbələr əsasında Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin təsir dairəsi ətrafında araşdırmalar aparılmış, Şərq ədəbiyyatına dair müxtəlif tərtib və nəşrlərdə bir çox sənətkarların Nizami sənətini izlədikləri qeyd olunmuşdur. Doğrudur, problem ətrafında işlər çox zaman Şərq ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi istiqamətində aparılmış, nəticədə, “Xəmsə” ənənəsi aparıcı janr olduğundan, nizamişünaslıq elmi də faydalanmışdır.

Hələ XIX əsrin ortalarında Avropa oxucusunu ilk dəfə mükəmməl şəkildə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə tanış etməyə çalışan Yozef Hammer (1774-1856) özünün “Fars söz sənəti tarixi” əsərində Nizaminin epik janrdə mühüm rolunu qeyd edərək Firdovsini tarixi qəhrəmanlıq eposunun nümayəndəsi, Azərbaycan şairi Nizamini isə epik-romantik janrın banisi hesab etmişdir. O, “Xosrov və Şirin” əsərinin mövzu və ideyasının poeziyada yeniliyinə diqqət yetirmiş və Nizamini “dünyanın ən böyük epik-romantik şairi” [12, s.778] adlandırmışdır.

Məlumdur ki, türkdilli ədəbiyyatda “Xəmsə” ənənəsini sistemli şəkildə izləyən ingilis alimi Elias Con Vilkinson Gibb (1857-1901) olmuşdur. Cəmi 44 yaş ömür sürən bu görkəmli alimin 6 cildlik “Osmanlı poeziya tarixi” əsəri 1900-1906-cı illərdə Kembric Universiteti, 1900-1909-cu illərdə Edvard Braunun redaktorluğu ilə London “Luzac” və başqa nəşrlər tərəfindən işıq üzünə çıxmışdır. Əsərinin 1-ci cildində E.Gibb Nizami yaradıcılığının özündən sonrakı məsnəvi və lirik janra gətirdiyi yeni reformaya diqqət yetirmişdir. O, Nizami yaradıcılığının Şeyxi və Əhmədi poemalarına təsirindən danışarkən yazırdı: “Gözəl sənətkarlığı və idiomatik deyimləri ilə o, həmişə təsir dairəsinə daxil olan zehnlər üzərində özünəməxsus cazibə gücünü saxlamışdır. Nizaminin bilavasitə ilhamı ilə yazan Şeyxinin onun fikir və üslubunu məsnəvilərə daxil etməsilə qədim türk şeirinin taleyi möhürlənmişdir. Bu şair “Xosrov və Şirin”ini yazana qədər məsnəvi ilə lirik şeir arasındakı üslub fərqi ciddi şəkildə qorunurdu” [7, s.443].

Beləliklə, E.Gibb “Xəmsə”mövzularında əsərlər yazan türk şairləri sırasında Şeyxi, Əhmədi, Behişt, Cəlili, Nevizadə Ətəyi, Taşlıcalı Yəhya, Məhəmməd Füzuli və başqa müəlliflər haqqında qiymətli məlumatlar vermiş və yeri düşdükcə onların Nizami davamçısı olduqlarını qeyd etmişdir.

Başqa bir mənbə London Britaniya Muzeyində məşhur ingilis alimi Çarlz Riyeinin 1879-1883-cü illərdə tərtib etdiyi 3 cildə ibarət “Fars əlyazmaları” və 1888-ci ildə tərtib etdiyi “Türk əlyazmaları” sistemli kataloqlarıdır. Ç.Riyeinin bu kataloqlarına Nizami Gəncəvinin fars və türk davamçılarından Ərşi, Əhmədi, Şeyxi, Nəvai, Faizi, Vəhşi Bəqfi, XVIII əsrdə “Xəmsə”yə tam 5 məsnəvi ilə cavab vermiş olan Əncab Məğribi və başqalarının əlyazmaları haqqında məlumatlar daxil edilmişdir.

“Türk əlyazmaları” (London, 1888) sistemli kataloqunda Çarlz Riye Nizami ənənələri üzrə türkdilli müəlliflərin yaradıcılığı haqqında məlumat verməklə yanaşı, Azərbaycan türkcəsində olan əlyazmalara xüsusi bölmə ayırmışdır. O, Xətai, Füzuli, Qövs, Məsihi və başqa şairlərimizi “Azerbajjani Turkish” (Azərbaycan türkləri) adlandıraraq onların şeirlərindən nümunələr vermişdir. Həmin bölümdə alim Azərbaycan türkləri haqqında bu sözləri yazmışdır: “Azərbaycan türkləri isə Şərqi (türklərə) nisbətən Qərblə daha sıx mütəfiqdirlər. Əlyazma nümunəsi olaraq, (Azərbaycan) türkcəsində yalnız poetik əsərlər var ki, türk şeiri bölməsinin sonunda bir yerdə toplanmışdır” [6, s.VII].

Digər Avropa şərqşünası E.Braun özünün 1902-1924-cü illər arasında yazdığı “Fars ədəbiyyatı tarixi” çoxcildlik əsərində Şərq ölkələrinin siyasi-ictimai tarixi xronikasını nəzərdən keçirməklə, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ənənəsini davam etdirən Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Cami, Zülali Xansari, İmad Fəqih, Katibi Turşizi, Hatifi və başqa davamçılarına oçerk-məqalə həsr etmişdir. Braun bir neçə yerdə tarixi olaylardan bəhs edərək Nizaminin müdrik beytlərini iqtibas gətirmiş, Nizami sənətinin özündən sonrakı şairlərdən üstünlüyünü vurğulayaraq yazmışdır: “Nizaminin həm orijinal, həm məhsuldar, həm də nəcib bir şair kimi yüksək rütbəsini bütün ədəbi tənqidçilər qəbul etmişlər” [5,402].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatların yaranmasında şairin əsərlərinin əlyazma nüsxələri, eləcə də Nizaminin həyat və yaradıcılığı haqqında Avropada yazılan ilkin əsərlər də mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada da Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ənənəsi mövzusunun öyrənilməsi, ümumilikdə dünya nizamişünaslığının aktual problemi olaraq qarşıya çıxır. Problemin öyrənilməsində A.Y.Krımskinin “Fars tarixi, ədəbiyyatı və dərvişlik fəlsəfəsi” (1909) və “Türkiyə tarixi və onun ədəbiyyatı” (1916) əsərləri mühüm yer tutur. Bu monumental tədqiqatlar həm də bu regionların tarixi və ədəbi-fəlsəfi inkişafının geniş xülasəsini əhatə edir. Alim öz tədqiqatında Orta Asiya, Çin, Tibet, Altay, Amu-Dərya, Türküstan, Xəzər və Qara dəniz ərazilərindən şimala doğru-Qıpçaq xanlığına qədər, İran və Bağdad xilafəti daxil olmaqla, Yaxın və Orta Şərqlin tarixi-siyasi və mədəni inkişafını izləmiş, eləcə də “Xəmsə”nin təsiri probleminə toxunmuş, fars və türkcə yazan şairlər çevrəsində Nizami davamçılarından Salman Savəci (XIV), Xacu Kirmani (XIV), Əbdürrəhman Cami (XV), Əşrəf Marağayi (XV), Məktəbi Şirazi (XV), Məhəmməd Füzuli (XVI), Zamiri (XVI), Xülali Xansari (XVI), Kövsəri (XVII) və başqaları haqqında məlumat vermişdir. Müəyyən zaman kəsiyində ənənəni əks etdirən əsərlərin bir-birindən faydalanması, mövzu və üslub xüsusiyyətlərinin inkişafı və zənginləşməsi müşahidə olunur.

A.Y.Krımski Nizami Gəncəvinin ölümündən təxminən 130 il sonra “Xəmsə” mövzularını davam etdirən Xacu Kirmani əsərlərində bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq yazırdı: “Xacu Kirmani 1332-1345-ci illər arasında təcrid və müxtəlif şəraitdə tərtib etdiyi “Beşlik” romantik-epopeyanın müəllifidir. Xacunun sözlərinə görə, ötüb keçmək istədiyi Nizaminin və Xosrov Dəhləvinin də (vəfatı 1325) təsiri altında olduğu görünür, əxlaqi hissələrdə isə Sədi Şirazinin də (vəfatı 1291) sübhəsiz təsiri vardır” [9, s.102].

“Nizami və Şərq ədəbiyyatı” problemi ətrafında Y.E.Bertelsin tədqiqləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllifin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” (Bakı,1940), “İskəndər haqqında roman və Şərqdə onun əsas versiyaları” (Moskva,1948) “Şairin yaradıcılıq yolu” (Moskva, 1956), “Nəvai və Cami” (Moskva,1960), “Nizami və Füzuli” (Moskva,1962), irihəcmli monoqrafiyalarında və problemin həllinə yönəldilmiş bir sıra qiymətli məqalələrində mühüm əhəmiyyətli, istiqamətverici tədqiqlər aparmışdır.

Nizami “Xəmsə”sinin Şərqdə Teymurilər dövrü ədəbiyyatı şairlərinin yaradıcılığına təsirinin geniş öyrənilməsi müəllifin “Nəvai və Cami” monoqrafiyasında geniş həllini tapır. Müəllif “Teymurilər dövründə hansı ədəbi əsərlərlə maraqlanırdılar? – sualına Nizaminin iki davamçısı-Nəvainin “Mühakimat-əl-lüğətəyn” və Caminin “Silsilət əz-zəhab” əsərindəki göstəricilərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Cami – qəsidə janrına görə Rudəkini, Ünsürünü, Müizzini və Ənvərinin əsərlərini XIII-XIV əsrlərdə çox məşhur olduğunu və Heratda bu şairlərin təqlidə layiq hesab edildiyini göstərsə, Nəvai isə məsnəvi janrında Nizami Gəncəvi və Əmir Xosrov Dəhləvini ... əlçatmaz hesab edirdi” [3, s.30].

Y.E.Bertelsin araşdırmalarında Nizaminin “Xəmsə” ənənəsinin Əmir Xosrov Dəhləvi, Nizaməddin Əhməd Süheyli, Xacu Kirmani, Əlişir Nəvai, Məktəbi Şirazi, Əbdürrəhman Cami, Abdullah Hatifi, Katibi Turşizi, Məhəmməd Füzuli, Bədrəddin Hilali, Əbülqasım Qunabadi (Təbrizi), Zəmiri, Kaşifi, Həbib, Əhməd Paşa, Həmdi və başqa sənətkarlara çoxəsrlik təsirinin

öyrənilməsi sahəsində mühüm tədqiqləri sonrakı geniş araşdırmaların inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Rusiyada “Xəmsə” mövzularının mənbəşünaslıq baxımından da öyrənilməsi sahəsində həlledici tədqiqatlar aparılmışdır. İ.Y.Kraçkovskinin “Ərəb ədəbiyyatında Leyli və Məcnun haqqında povestin ilkin qaynaqları” (Moskva, 1956) adlı fundamental tədqiqatını qeyd etmək lazımdır. Görkəmli alimin Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin yazılı qaynaqlarının öyrənilməsində mühüm rolu olmuşdur. Onun araşdırmalarına əsasən, “Eramızın VII əsrinin ikinci yarısında Mərkəzi Ərəbistanda şimali ərəb tayfalarından olan Əmir qəbiləsində Məcnun ləqəbli şair yaşamış, o dövrdə Ərəbistanda beduinlər arasında geniş yayılmış platonik məhəbbət cərəyanına qoşulmuş və şeirlərinin çoxunu Leyliyə həsr etmişdir” [8, s.235]. Dünya şərqşünaslarının əksəriyyəti alimin yuxarıdakı fikirlərinə şərik çıxaraq, Leyli və Məcnunun tarixi şəxsiyyətlər olduğunu təsdiq etmişlər.

“Xəmsə” ənənəsinin tədqiqi üzrə Orta Asiya ədəbiyyatşünaslığında S.Ayni, S.Əsədullayev, B.Valixodjaev və başqa alimlərin araşdırmalarını da qeyd etmək lazımdır.

Sədulla Əsədullayevin “Hatifinin “Leyli və Məcnun” poemasının orijinalıq dərəcəsi haqqında” (Leninqrad, 1967) və “Farsdilli poeziyada “Leyli və Məcnun” (I hissə, Düşənbə, 1981) monoqrafiyaları diqqəti cəlb edir. Burada “Leyli və Məcnun” mövzusu və süjetin yayılması baxımından folklor və yazılı mənbələr nəzərdən keçirilir, Nizami Gəncəvi əsərinin təsir dairəsi araşdırılır. Müəllif VII-XII əsrlərdə, Nizami yaradıcılığına qədər, “Leyli və Məcnun” əfsanəsinin yaranmasını izləyərək, İ.Y.Kraçkovski və Xanna əl-Fəxurinin elmi təsnifatını – bədəvi (köçəri) ərəblərin şifahi ədəbiyyatı, o cümlədən, Məkkə və Mədinə şəhərlərində yaşayan şairlərin məhəbbət lirikası əsasında quraraq, bu iki mühüm qaynaq əsasında tədqiqatlar aparmışdır. Alimin gəldiyi nəticəyə əsasən, “Bu qaynaqlardan mühüm hissəsi – Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin əsas mənbələrindən sayılan ərəb məhəbbət lirikasının – Məkkə və Mədinə şairləri qoludur ki, buraya Ömər ibn Əbu Rəbiə (644-711), Abdullah ibn Məhəmməd əl-Əxvas (ölümü-723), Abdullah ibn Ömər əl-Ərci (VII əsr) və başqa sənətkarların yaradıcılığı daxildir. Bu mənbələrin digər qolu – köçəri beduinlərin platonik məhəbbətini tərənnüm edən Camal ibn Abdullah ibn ər-Ruxxal əl-Əhyaliya (öl.697), Qeys ibn Zərəh (öl.687) və Qeys ibn Müləvvəh əl-Əmirinin şeirləridir” [2, s.18-20].

S.Əsədullayev Y.İ.Kraçkovski və Y.E.Bertelsin məlumatları əsasında, daha bir qaynağı – “Əl-Valibinin “Leyli və Məcnun” Divanına yazılmış şərhlər” əsərini nəzərdən keçirir. Müəllif araşdırmalardan belə qənaətə gəlir ki, Nizami Gəncəvi – zəngin folklor və yazılı mənbələrin verdiyi materiallar əsasında “Leyli və Məcnun” mövzusunda bütöv bədii əsər yaradan ilk şairdir. Azərbaycan şairi ərəb yazılı mənbələrindən əsaslı şəkildə öz yaradıcılıq xarakterinə xas, öz ideyalarına uyğun olanları seçib ayırmışdır. Nizami Gəncəvi öz “Leyli və Məcnun” əsərini yaradarkən, “əsasən iki mənbəyə – Əbül Fərəc İsfahaninin “Kitab əl-əğani” və Əbu Bəkr Valibinin “Divani əl-Məcnun”a yazdığı şərhlərə söykənmişdir” [2, s.22].

Nəticə / Conclusion

Nizami Gəncəvi sənətinin dünya xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyətinə təsirinin Avropa və Rusiyada öyrənilməsi müasir dövrdə də aktual problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bu gün də öz dəyərini qoruyub saxlayan bu araşdırmalar dünya şərqşünaslıq elminin inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, nizamişünaslığın müvafiq problemlərinin həllində əhəmiyyətli mənbələr sırasındadır.

Ədəbiyyat / References

1. Araslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. – Bakı: Gənclik, – 1998, – 732 s.
2. Асадуллаев, С. Лейли и Меджнун в фарсиязычной литературе: Библиографический обзор. – Душанбе: Дониш, – 1981. – 208 с.

3. Бертельс, Е.Э. Избр.труды: Низами и Фузули. – М.: Изд-во Восточ.лит., – 1962. – 554 с.
4. Боров, М.Ю. Художественный процесс (проблемы теории и методологии) Художественные взаимодействия как внутренние связи художественного процесса. В книге: Методология анализа литературного процесса. – Москва: Наука, – 1989, – 237 стр.
5. Brown, E.G. A Literary History of Persia, Vol.1-4. – Cambridge: – 1902-1924, – v.2, – 568 p.
6. Ch.Rieu. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum. – London: – 1888, – 366 p.
7. Gibb Elias John Wilkinson. A history of Ottoman poetry. 1 vol. – London Luzac, Robarts - University of Toronto, – 1900-1909. – 447 p.
8. Крачковский, И.Ю. Ранняя история о Меджнуне и Лейле в арабской литературе. Избр.соч. – М.-Л.: – 1956. – Т.2, – 650 стр.
9. Крымский, А.Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. – М.: – 1909, – Т.3. – 504 стр.
10. Куделин, А.Б. Литературные взаимосвязи Запада и Востока в XIX веке и формирование концепции «Мировая литература». Пленарное заседание «Диалог культур в условиях глобализации». – Москва: – 2012, – стр.109-118.
11. Жирмунский, В.М. Средневековые литературы как предмет сравнительного литературоведения. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. XXX. Вып. 3. – М.: – 1971. – с. 185-197.
12. Joseph Von Hammer-Purgstall (Dezember 1797, 317-328). Materialien, Publikationen Aus Dem Archiv Der Universität Graz, Band 46, Redaktion: Univ.-Prof. Mag. Dr. Alois Kernbauer, Akademische Druck- U. Verlagsanstalt Graz, – 2018, – s.778.

Исследование традиции «Хамса» Низами Гянджеви в мировом востоковедении

Захра Аллахвердиева

Доктор философии по филологии, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Резюме. В статье рассматриваются вопросы исследования традиций азербайджанского поэта Низами Гянджеви, оставившего глубокий след в истории культуры и литературы восточных народов. Традиции «Хамса» Низами Гянджеви принципиально привлекли внимание мировых востоковедов. Основным исследовательским объектом работы являются исследования, проводимые по данной проблеме в Европе и России, начиная с XIX века. С этой целью рассмотрены исследования Ю.Хаммера, Э.Брауна, Э.Гибба, Ч.Рие, А.Е.Крымского, Ю.Крачковского, Е.Э.Бертельса и других.

В статье также говорится, что Г.Араслы, Е.Э.Бертельс, В.М.Жирмунский, Ф.Кепрюлю, А.С.Левенд, М.Мубариз, Г.Алиев, Р.Алиев, Р.Азаде, Н.Араслы, Х.Юсифли, И.Гамидов, Т.Керимли, М.Кязимов, А.Б.Куделин, А.В.Михайлов, М.Ю.Боров и другие ученые обращают внимание на определение теоретических аспектов проблемы, проводя достаточные исследования в различных направлениях на основе историко-сравнительного метода.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Хамса, Европа, Россия, востоковедение